

РАЗВИТИЕ НА ДЕТЕТО ОТ РАЖДАНЕТО ДО НАВЪРШВАНЕ НА 3 ГОДИНИ

Насоки за професионалисти,
ангажирани В услуги за подкрепа
на ранното детско развитие

Настоящите насоки са изготвени по задание на УНИЦЕФ България от сдружение „Дете и пространство“. Изказаните в него становища и мнения са отговорност единствено на авторите и не отразяват непременно мненията и политиките на УНИЦЕФ. Насоките следва да бъдат цитирани при всяко преиздаване на материала – целия или части от него.

Автори: Весела Банова, Блага Банова, Любомир Жупунов, Милена Жекова

Редактор: Пенка Ватова

Художник на корицата: Капка Кънева

Сдружение „Дете и пространство“

ISBN 978-619-90304-6-2

Съдържание

ВЪВЕДЕНИЕ	5
РАЗВИТИЕ НА ДЕТЕТО ОТ РАЖДАНЕТО ДО 3 ГОДИНИ	
Новороденото и неговите опорни точки след раждането.....	11
Сензорно и познавателно развитие на бебето и малкото дете.....	18
<i>Сензорно развитие</i>	18
<i>Сигнали и методи на комуникация при детето</i>	19
<i>Познавателно развитие</i>	21
<i>Говорно развитие</i>	22
<i>Социално-емоционално развитие на детето</i>	27
Детето е говорещо същество	29
Езикът на тялото	30
Заболявания на емоционалния дефицит	31
Значение и функция на основните поведения на бебето и малкото дете	33
1. <i>Хранене</i>	33
2. <i>Сън</i>	38
3. <i>Отделяне и сексуална активност</i>	40
Движенията на новороденото и малкото дете	42
<i>Първите години от живота</i>	42
<i>Етапи в развитието на движенията</i>	43
<i>Развитие на хващането</i>	44

Връзката на движенията с пространството, времето, схемата и образа на тялото	45
<i>Пространството</i>	46
<i>Времето</i>	47
<i>Схемата на тялото</i>	50
<i>Образът за тялото</i>	51
Същност, функции и значение на играта в различните възрасти на детето	52
<i>Игри, които провокират сензорно-двигателно удоволствие у малкото дете</i>	52
<i>Пространство на символичната игра</i>	53
<i>Пространство на разграничаването или представянето</i>	54
АГРЕСИВНОТО ПОВЕДЕНИЕ ПРИ ДЕТЕТО И ПОДХОДИ ЗА СПРАВЯНЕ	
Разминаването между езика и тялото	57
<i>Агресивното намерение</i>	57
<i>Мръсните думи</i>	58
Подходи за справяне с агресивното поведение на детето	60

ВЪВЕДЕНИЕ

Първите три години след раждането са най-динамичният и чувствителен период в човешкото развитие. Това е времето, в което всичко се случва за първи път в живота на детето: първото засукване, първото фокусиране с поглед, първата усмивка, първото обръщане от гръб по корем, първото хващане на предмет, първата игра, първата крачка, първата дума и първото изречение, първата драскулка, първата рисунка... Всяко от тези събития е израз на движението в развитието на детето от състояние на пасивност към състояние на все по-голяма активност и от състояние на почти пълна зависимост от грижите на другия, на възрастния, към относителна самостоятелност.

Важна отличителна особеност на първите три години от човешкия живот е динамиката и скоростта, с която протичат процесите на развитието на детето. Най-динамична е първата година, когато забелязваме промени, ако не всеки ден, то през няколко дни или седмици. В това динамично развитие всяко дете има своя собствен темп, който може да е много бърз, умерен или забавен. Това засяга апетита, двигателното развитие, както и всички останали сфери на развитие: афективно, социално, говорно. Задача на възрастния е да разграничава индивидуалните особености в протичането на всяка една сфера на развитието на детето от проявите на забавяне и страдание, които могат да се дължат на фактори, свързани с особености и болести на тялото или с фактори на средата, които оказват негативно въздействие върху детето.

Този период от живота на детето се характеризира с изключителна пластичност на нервната система. Тя се отнася до промените, които настъпват в нея под въздействие както на средата, така и на целенасоченото обучение и въздействие. Тази пластичност е свързана и със способността на нервните клетки в този период от живота да се възстановяват или да поемат функциите на тези, които са увредени. Научните изследвания в тази област разкриват все повече възможности на човешкия мозък в този най-ранен етап на развитие. Разбира се, потенциалът, свързан с огромните възможности на мозъка и с начина, по който функционират и се свързват невроните, може да се развива и използва, но може да се уврежда и унищожава. В този процес въздействието на средата има ключова роля, а в него централно място заемат родителите на детето и хората, които най-интензивно участват в живота на семейството.

Най-голямото предизвикателство е намирането на равновесие между даването на обич, на грижи и на думи, които са верни и също така гостоприемни. Майката не само полага всекидневни грижи за детето. Тя изпитва удоволствие от това, което прави със и за детето, и това удоволствие придава особена стойност на езика, с който говори на своето дете. Една африканска поговорка казва: „Когато на детето му показваш Луната, то вижда само пръста ти“. От думите на майката зависи дали бебето ще направи връзка между пръста, който вижда, и майката и дали ще успее, гледайки пръста на майка си, да види и Луната. От това дали майката говори с бебето си¹ и дали го възприема като същество, което разбира и е чувствително към езика, зависи как то ще навлезе в живота и дали ще избере да проговори и да си служи с езика, за да общува, а също и за да се приобщи към човешката култура.

¹ **Богданова**, Моника. Посрещане на новороденото през думите и в Света. Перинаталност и психоанализа. – София, 2016.

И така, ранното детство може да се разглежда като най-динамичният период в човешкия живот. Това е периодът, в който тялото на детето най-бързо се променя, възможностите и компетентностите му нарастват с най-голяма скорост, въздействията на средата оставят най-дълбоки следи по най-бърз начин и се изграждат основите на психичното му функциониране, които могат да бъдат здрави и солидни, а могат да бъдат крехки и чупливи.

Бързият преглед на определенията за *ранно детско развитие* показват, че в тях могат да бъдат включени:

- ▶ обхватът на ранното детско развитие: промените, които настъпват от раждането до тръгването на училище;
- ▶ подкрепата за детето, за да могат да бъдат реализирани правото му на оцеляване, развитие и грижа;
- ▶ областите на тази подкрепа: здравеопазване, здравословно хранене, общуване и стимулиране, сигурност и безопасност, ранно учене и др.
- ▶ период от психомоторно, познавателно и психическо развитие на детето.

Напоследък все повече се употребява и един друг термин – *организация на грижите за ранно детско развитие*, който отразява необходимостта от осъзнати политики и интервенции, стимулиращи ранното детско развитие, и инвестирането от страна на обществото в този важен период от човешкия живот.

Друга важна тема, свързана с ранното детство, е „целенасочено културно формирано ранно детско развитие“². В книгата на Нико и Рона ван Ауденховън то се разглежда, като „приятен и здравословен процес, който предизвиква и анга-

² Nico van Oudenhoven, Rona Jualla van Oudenhoven, *Culturised Early Childhood Development. The Well-being and Healthy Development of Young Boys and Girls*, Garant, 2014.

жира децата. Този процес насърчава тяхното любопитство и пламенност да бъдат активни и да изследват света, като използват способностите, талантите и уменията си, и допринасят за тяхното развитие на пълноценни личности, като им помага да търсят, намират, допринасят за създаването на красота и смисъл в живота, както и да оценяват органичната и неорганичната свързаност на нещата“.

Настоящите насоки са предназначени за професионалисти, които са ангажирани в предоставянето на грижи и услуги за деца в ранна възраст и техните семейства. Основен акцент се поставя върху първите три години от живота на детето. Разглеждат се ключовите области на развитие, като се извеждат основните показатели и фактори на средата, които подпомагат или пречат за разгръщане на потенциала на детето. Особено внимание се отделя на причините и стратегиите за справяне с агресивното поведение при децата, което често буди тревога сред професионалисти и родители.

ЦЕЛИ

1. Да запознае професионалистите, които са ангажирани в услуги за ранно детско развитие, с особеностите на ранната детска възраст – с акцент върху периода от раждането до навършване на 3 години.
2. Да ги подпомогне да разпознават сигналите, състоянията и потребностите на малкото дете и да отчитат ролята на външната среда за цялостното физическо, емоционално и познавателно развитие на детето.
3. Да им помогне да развият чувствителност към идентифициране на условията, от които зависи създаването на сигурна и стимулираща среда, благоприятстваща познавателното, говорното и социално-емоционалното развитие на детето съобразно неговите индивидуални особености.

РАЗВИТИЕ НА ДЕТЕТО ОТ РАЖДАНЕТО ДО 3 ГОДИНИ

Новороденото и неговите опорни точки след раждането

Веднага след раждането детето преживява своята първа раздяла с майката. Неговата незрялост го прави изключително уязвимо и зависимо от грижите на другия, за да се храни, спи, облекчава и изпитва удоволствие от живота. Макар че първите поведения на детето са унаследени и поддържани рефлекторно, те изразяват първите усилия на бебето да преживява в извънтробния си живот. Тези първи наченки на поведението полагат основата на психичното функциониране на детето. Моментите, в които се осъществяват, са наситени с най-интензивното общуване между детето и майката. От начина, по който протичат, зависи цялата по-нататъшна ориентация на личността на детето. Наричат се „основни“ поведения не само защото начинът, по който протичат, и постигнатият резултат (позитивен или негативен) оказват влияние върху индивида, но и защото детето запомня приятното или неприятно усещане, свързано със съответното поведение (хранене, отделяне, сън...). По този начин се изгражда мотивацията на бебето и малкото дете към активност и инициативност или към пасивност и зависимост.

В течение на своето развитие малкото дете се движи от състояние на пасивност към състояние на активност и от състояние на пълна зависимост от грижите на майката (възрастните) към състояние на относителна самостоятелност. Всяка област в развитието на детето, всяко негово постижение и проява

може да бъдат изследвани и консултирани съобразно тези два критерия.

Например целенасоченото хващане през 3-тия месец е проява на активност от страна на бебето. Това е първото волево движение, благодарение на което то може да въздейства преднамерено на заобикалящата го среда. Когато малкото дете е неразположено, болно, изпитва дискомфорт или страда, то става пасивно. Дори да е овладяло волево хващане, то не посяга, защото няма желание да го прави.

Друг пример: едно двегодишно дете може да се е научило да казва, че има „аки“ и да го прави в гърнето. То е достигнало известна самостоятелност по отношение на овладяване на чистотата. След като му се ражда братче, същото дете започва отново да се изпуска, без да съобщава за нуждата си. Родителите са принудени да върнат памперса.

Момченце на 3 г. 6 мес., което има сестричка на 4 мес., моли майка си да го избърше, отивайки в тоалетната. Трябва да се отбележи, че той много добре може да се избърше и сам и го прави добре.

Често деца, които са започнали да се хранят с лъжичка, подавана от възрастния, и дори сами да държат лъжичка и да я поднасят към устата си, отказват да се хранят сами, настояват майката или близък от семейството да ги храни, искат да пият от биберон и т.н. Обикновено причината е някаква сериозна промяна в семейството, най-често раждането на друго дете или раждането на дете на много близки за семейството хора.

Действително активността на новороденото отначало е относително ограничена. То спи почти 18 часа в денонощие. Гладът го събужда, след което отново заспива към края на храненето. Раздвижва се за малко, но още с първите глътки

става неподвижно. То редовно отделя, докато спи или малко след сукането. Неговите плачове ни показват, че изпитва дискомфорт, неприятно напрежение, необходимост от храна... Това накратко изчерпва активността на новороденото.

С времето тази активност става все по-интензивна и разнообразна. Важно е да се отбележи, че най-интензивното общуване между майката и новороденото се случва именно по време на тези основни, ежедневни дейности – хранене, поставяне за сън и събуждане, преобличане, къпане. По време на всеки един от тези моменти между майката и бебето има тоничен диалог. Бебето е допряно до тялото на майката и усеща промените в нейния мускулен тонус, които са свързани с емоциите, преживявани от нея в момента. От негова страна всяко вътрешно или външно стимулиране предизвиква напрежение в тялото и тенденция то да се разтовари, за да се възстанови равновесието. Докато майката кърми бебето или го преоблича, то съсредоточава погледа си върху нейното лице. Не след дълго на лицето му започва да се появява „отразена“ усмивка в отговор на говора и усмивката на майката. Постепенно бебето започва да я следи с поглед, а след това с поглед и глава.

Чрез тези основни поведения бебето вече полага усилие за своето оцеляване. То не е само в тази борба, а е заобиколено от хора, които са му предани в различна степен – поради любовта си или поради дълга си към него. Незрялостта на детето в началото на неговия живот го прави зависимо от обкръжението му и изисква взаимодействие на заобикалящите го хора с него. Тази връзка се състои в грижите, които заобикалящите полагат за детето, в тяхното отношение към него, присъствието им около него и в начина, по който му говорят. И така развитието на бебето се оказва разположено в центъра на мрежа от връзки индивид – външен свят. Детето е подложено на влиянието на заобикалящата среда и на свой ред влияе на тази среда чрез своите реакции. Твърде бързо се установява една система на реципрочни взаимодействия

между детето и обкръжаващия го свят. Така основните поведени^я в ранното детство представляват своеобразен език, двойствено общуване между индивида и външната действителност. Това общуване се развива, следвайки своеобразната си динамика на преориентиране, ускоряване, забавяне – според значението на преживения от детето опит, както и от опита на неговата среда.

ОСНОВНИ ОПОРНИ ТОЧКИ ПРИ НОВОРОДЕНОТО
През първата година
<p>Година на потребностите. Основните потребности на детето са: да бъде докосвано, да има зрителен контакт, да се движи, да се усмихва и храни.</p>
<p>Бебето има необходимост и от общуване – едно реципрочно взаимодействие със значим възрастен, включително чрез езика, който възрастният използва, и с начина, по който говори на бебето.</p>
<p>Когато детето иска да задоволи някоя от тези потребности, то изразява това с плач или чрез поведението и движението на тялото – отваря, затваря уста, лапа си пръстчето, движи главата си настрани, избутва ръката на възрастния и т.н.</p>
<p>Начинът, по който майката откликва на неговия сигнал, е много важен за формирането на доверие между нея и бебето и за създаване на сигурна привързаност.</p>
<p>Майката или възрастният, който основно полага грижите, учи детето, че то е много специално, като разчита сигналите на бебето и им откликва по подходящ начин.</p>
През втората година
<p>Майката учи детето, че другите членове от семейството също са специални.</p>
<p>Започва да социализира детето си, като казва „не“; поставя ограничения и не отговаря на всичките му желания.</p>
<p>Появява се за първи път преживяването на чувство за срам и детето започва да избягва контакт очи в очи.</p>
<p>При наличието на сигурна привързаност детето се научава да приема изцяло „добрата“ и изцяло „лошата“ майка като един и същи човек.</p>

В най-ранния етап от своето развитие бебето е в състояние на пълна зависимост от грижите на майката или на човека, полагащ грижите, както и от околните. Бебето изучава света посредством връзката си с възрастния. В началото на своя живот то е в състояние на пасивност, понася грижите и е получател на грижи. Активността в този момент е от страна на възрастния, който постепенно трябва да се научи да разпознава различните състояния и поведения на бебето и да отговаря и реагира адекватно на тях. Възрастният е този, който дава думи на детето, като назовава неговите преживявания, нещата около него, своите чувства... Така той, чрез грижите които полага и говорейки с детето, изгражда неговата връзка със заобикалящия го свят, формира в него различни поведения и реакции, както и цялостното му отношение към външния свят. Възрастният придава смисъл на всички движения и усещания на бебето чрез своята собствена реакция и с начина, по който ги назовава, с думите, които използва.

Важна особеност на развитието през първите три години е, че с раждането бебето **физически се отделя от майката, но задълго продължава да бъде една психична общност с нея. То постепенно изучава и разпознава частите на своето тяло и стига до представата, че то е едно цяло. Тогава се появяват първите рисунки на главоноги (рисунка на човешка фигура, която най-често представлява глава, от която излизат крака и ръце). Тази първа представа за собственото тяло е глобална и недиференцирана. До 7-ата година тя се обогатява и детайлизира.**

Заедно с процеса на осъзнаване на собственото тяло като едно цяло малкото дете започва да разбира, че тялото му е отделно от тялото на майката. Първоначално то не забелязва образа си в огледало и не се радва на игра на криеница. По-късно забелязва образа си в огледало и го възприема като друго дете. Ако майката нарисова цветна точка с боичка върху

носа на детето, първоначално то посяга да я изтрие върху образа в огледало. След това забелязва в огледалото майката и започва да прави връзка между нейния образ в огледалото, нея самата, там където е в този момент, и думите, които му казва. Най-сетне детето разбира, че в огледалото вижда своя образ. Тогавата изтрива цветното петънце от собствения си нос – ако си направим този малък експеримент-игра, и разпознава себе си там, където се усеща. Когато детето разбере, че тялото му е едно цяло и е отделно от тялото на другия (на майката), то е способно да употребява личното местоимение „аз“, когато говори за себе си, и да казва ясно „не“, когато иска да изрази несъгласие.

ГОЛЯМАТА ЗАДАЧА НА РАЗВИТИЕТО В НАЧАЛОТО НА ЖИВОТА

Бebето, което е отделено от тялото на майка си физически при раждането, трябва да положи усилия през първите години от живота си, за да успее да се отдели от нея и психически, а това означава:

- ✓ ДА РАЗБЕРЕ, ЧЕ ИМА ТЯЛО, КОЕТО Е ЕДНО ЦЯЛО, ОТДЕЛНО ОТ ТЯЛОТО НА МАЙКАТА, И ТОВА ТЯЛО МУ ПРИНАДЛЕЖИ.
- ✓ ДА РАЗБЕРЕ, ЧЕ ТО Е ТАМ, КЪДЕТО СЕ УСЕЩА, А ОБРАЗЪТ, КОЙТО ВИЖДА В ОГЛЕДАЛОТО, НЕ Е НА ДРУГО ДЕТЕ, А НЕГОВИЯТ СОБСТВЕН ОБРАЗ.
- ✓ ПОЯВЯВАТ СЕ „АЗ“ И „НЕ“, ЧУВСТВО ЗА СРАМЕЖЛИВОСТ, РИСУНКИ НА ГЛАВНОГО.

Сензорно и познавателно развитие на бебето и малкото дете

Сензорно развитие

Зрение

Непосредствено след раждането, бебето вижда, но неясно, по-скоро формите, и на разстояние от 20-30 см (това е и разстоянието между него и лицето на този, който го храни). Привличат го овални движещи се форми, ярки цветове. Особен интерес проявява към човешки лица и особено към лицето на майката.

Слух

Слухът е по-развит от зрението. Бебето чува още в утробата на майката, чува всички звуци от нейния организъм. Майчиният глас е този, който се чува най-добре. Хората, които поемат грижите за детето, трябва да имат предвид, че детето изживява раздялата с майката – те трябва да я назоват и да разкажат кои са и какво се случва.

Вкус

Още в първите часове бебето разпознава вкусове – сладко, кисело, солено, горчиво. От значение за формирането на вкусовете е какво е консумирала майката по време на бременността.

Обоняние

Носовата система се състои от най-малко 4 подсистеми, като се смята, че околоплодната течност, преминавайки през устната и носна кухина на бебето, дразни сетивата.

Осезание

Бебето е чувствително към допир, докосвания – някои го успокояват, други го дразнят. Важно за хората, които се грижат за бебето, е да откликват на желанията му, като постепенно опознават неговите реакции, което все повече заздравява връзката с него.

Сигнали и методи на комуникация при детето

Поглед

Още от първите дни след раждането погледът представлява много важно средство на комуникация. Някои бебета, разбира се, гледат повече, други по-малко.

Всяко бебе и малко дете обаче в даден момент има потребност да се скрие от погледа на другия. Завеските над леглото или люлката му играят ролята на малко скривалище. Да се изолира от погледа на другия, помага на бебето да заспива спокойно.

Усмивка

Само за няколко седмици усмивката се превръща в истинско средство на общуване и на споделяне на приятните чувства и емоции.

Плач

Плачът представлява най-честото средство за общуване в началото. Чрез плача бебето не само сигнализира различните си потребности, той служи и за освобождаване на на-

прежението и му помага по-добре да организира състоянията си. Плачът влияе директно върху чувствата на околните и въпреки неприятните усещания той е изключително полезен.

Майката много бързо придава на плача на бебето смисъл чрез своите реакции. Тя започва да различава плача от скука от плача на бебето, когато е гладно или нещо го боли. Тя говори на своето дете, а то откликва и се включва в общуването с нея, като използва плача.

Тактилен контакт

Това е начинът, по който държим, гушкаме, докосваме и галим бебето, и начинът, по който то ни отговаря. Бебето е активно и в този вид общуване – то може да иска или да не иска подобна комуникация, може да е отпуснато или стегнато, да търси контакт или да се противопоставя, като се изпъва, когато го гушкаме.

Дори много малкото бебе е способно на жестове, които са по-скоро отказ от контакт, който следва да бъде разпознат и зачетен. Например бебето, което заспива и поставя пред лицето си любимата си мека играчка, или бебето, което рита с всички сили, докато го преобличат, се опитва да отдалечи тялото на възрастния от себе си.

Важно е да наблюдаваме промяната в тонуса и цвета на лицето на бебето, когато го гушкаме и си играем с него. Хипертонусът на тялото на бебето и зачервяването на лицето са признаци на прекалена възбуда и напрежение в тялото му. Те са сигнал да прекратим или да намалим телесния контакт, да осигурим спокойствие на детето.

Желателно е при докосването на бебето и малкото дете да избягваме най-чувствителните зони на тялото, чието докосване води до прекомерна възбуда: зоната под брадичката (гъделичкането), под мишниците, вътрешната страна на бедрата, долната част на корема.

Говор

Специалистите винаги съветват родителите или тези, които обгрижват децата, да говорят с бебето. Бебето не е само едно малко живо телце, а е също така и говорещо същество и неговото бъдеще зависи по определен начин от хората, които се грижат за него и от които зависи въвеждането му в света на символичното, т.е. в света на езика. В задоволяването на нуждите на бебето човекът, който се грижи за него, му дава и от своя език, и от своето присъствие.

Педиатрите споделят наблюденията си върху бебета между 3 и 6-месечна възраст, които се успокояват, ако им се говори със сравнително монотонен глас. Прекалено грубата интонация, както и прекалено нежната интонация, т.е. интонацията на гласа, изпълнена със силна емоция, ги разплаква.

Любопитен факт е, че още много малкото бебе реагира на гласа на майка си и го разпознава между другите женски гласове, които му казват едно и също.

Родителят, който говори спокойно и с верни думи със своето бебе, изгражда у него чувство за сигурност. Гласът му успокоява бебето много често и без да се налага то да бъде гушкано и докосвано. Ежедневните грижи за детето, като хранене, преобличане, къпане, са важни моменти и възможност за общуване с бебето.

Познавателно развитие

Първите няколко години са изключително интензивни по отношение на познавателното развитие. Веднага след раждането си кърмачетата започват да учат как да използват сетивата си, за да изследват света около себе си. Децата обаче се различават едно от друго както по скоростта, с която натрупват информация за света, така и по стратегиите, които

използват. Важно е за хората, които се грижат за тях, да знаят, че децата опознават света по различен начин, и възрастните трябва да са чувствителни към техните индивидуални особености.

Ключов момент в познавателното развитие е, когато бебето в края на първата година започне да разбира, че предметите и хората, които изчезват от ползрението му, продължават да съществуват. Тази способност се нарича разбиране на постоянството на обекта и е сериозна предпоставка не само за познавателното, но и за цялостното психично развитие на детето.

Алекс, който е на 8 месеца, е поставен във високо столче за хранене. Той е приключил с храненето и има вече в устата си биберон залъгалка, който изплюва. Биберонът пада на земята, а Алекс го проследява с поглед и навежда глава и цялото си тяло, за да види къде се намира.

Виолета е на 9 месеца. Седнала на пода, тя си играе, като удря едно топче в пластмасово кубче. Изпуска топчето и то се търкулва зад табуретката. Тя променя позата си и с пълзене стига до него и го взема отново.

Говорно развитие

Говорното развитие не е изолирано и е част от познавателното развитие на детето. То не може да се случи без взаимодействие с говорещата среда, без връзката и присъствието на един говорещ друг – човека, който се грижи за детето. Важно е да се спомене, че не трябва да се прекалява с използването на „бебешкия език“ и непрестанното деформиране на думите. Към 8-9 месеца звуковете, които бебето издава, се разпознават по-лесно във фонетичен план. Възрастта, на която децата казват първите си думи – или поне възрастните приемат като такива, – е между 9 и 18 месеца (средно 12 месеца).

При липса на думи след 18 месеца задължително трябва да се направи консултация със специалист. Първото изречение се състои най-често от една дума, придружена с жест. Между 2 и 3 години бебето минава от 100-200 думи към 1000-2000, като вариациите при различните деца са много големи.

Признак на добро душевно здраве е говорната активност. Например малкото бебе по време на бодърстване издава разнообразни звуци, като по този начин си играе с гласа си. По-късно то произнася срички и словосъчетания, като това го забавлява.

Може да се случи при проговарянето малкото дете да използва свои думи, които възрастните не разбират добре. Това може да го ядосва и да предизвиква напрежение, което се разрежда в агресивни прояви.

Когато едно дете след 18 месеца не говори, трябва да се уверим, че разбира това, което възрастният му говори, търси активно контакт с близките си хора, посочва картинки или това, което иска, адекватно си служи с жестове, за да го разберат. В противен случай следва родителите и детето да бъдат насочени към специализирана консултация.

Възраст	Показатели за някои от основните сфери на познавателното развитие
0-3 месеца	<ul style="list-style-type: none"> ▶ може да се съсредоточи върху привличащ вниманието предмет (с ярки цветове, светец и др.); ▶ разпознава и помни гласа на майка си; ▶ заглежда се по-дълго и се усмихва на човек, отколкото на неодушевени предмети; ▶ имитира някои изрази на лицето на възрастен;

<p>4-6 месеца</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▶ посяга и опитва да хване интересна играчка; ▶ изследва обектите, като ги лапа, опипва, хвърля; ▶ обръща се по посока на обекта и го следи с поглед; ▶ разбира, че определени негови действия предизвикват дадени събития (напр. плаче, за да повика възрастен, дърпа или рита играчка, за да я задвижи); ▶ извърща глава по посока на падащ предмет; ▶ имитира действия на възрастен, имитира звуци;
<p>7-9 месеца</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▶ разклаща дрънкалката, за да чуе звуците, които издава; ▶ може да направи връзка между зрителни и звукови усещания от познати предмети; ▶ търси с поглед скрита играчка; ▶ многократно бута играчка и гледа как пада; ▶ разбира, че хората и животните могат да се движат сами; ▶ имитира по-сложни действия на възрастен и му харесва да бъде имитирано от възрастен; ▶ решава проблеми на принципа опит – грешка
<p>10-12 месеца</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▶ повтаря многократно едно и също действие, за да постигне желан резултат; ▶ проучва съдържанието на предмет; ▶ търси скрит предмет;

	<ul style="list-style-type: none"> ▶ може да назове познати обекти – напр. „мяу“ за коте; ▶ изпълнява прости инструкции; ▶ разрешава по-голям брой познати проблеми – разопакова играчка; ▶ може да постави обекти, които си приличат, в една категория – напр. нарича „бау-бау“ животни, които имат 4 крака;
<p>13-18 месеца</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▶ активно търси скрит предмет на предполагаемото място; ▶ използва думи, които обозначават операции на промяна – „свърши“, „пак“, „още“; ▶ свързва формата с някои от основните функции на обекта, напр. опитва се да постави топка в кръгъл отвор; ▶ търси точния брой скрити играчки; ▶ започва да използва обекти в различно от традиционното им приложение (напр. одеяло като възглавница); ▶ извършва действия „наужким“; ▶ повтаря наблюдавани преди време действия на възрастен; ▶ разрешава по-сложни проблеми, чието реализиране включва няколко действия (отваря шкаф, взима предмет, затваря шкафа, носи предмета); ▶ сортира нови обекти по подражание;
<p>19-24 месеца</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▶ подрежда и сортира предмети по цвят, форма и т.н.; ▶ възпроизвежда познати действия с играчки (храни кукла); ▶ разбира някои разлики между одушевени обекти (напр. животните се движат, а растенията не);

	<ul style="list-style-type: none"> ▶ започва да научава думи за числа, казва на колко години е; ▶ използва думи и изрази за означаване на размер и количество – „много“, „малко“; ▶ прави разлика между преструвка и реалност; ▶ имитира по-сложна последователност от социални действия; ▶ използва една и съща думичка, за да обозначи обекти от една категория (напр. „камион“ за големи превозни средства)
<p>25-30 месеца</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▶ проучва свойствата на различни материали (напр. смесва, реже, лепи); ▶ може да съпоставя обекти по два признака (напр. по форма и по цвят); ▶ задава въпроси за смяната на сезоните и на деня и нощта; ▶ използва подходящи думи при описанието на физически промени (напр. „нарязан“); ▶ започва да разбира, че одушевените обекти имат периоди на развитие (напр. раждат се деца, умират възрастни хора); ▶ назовава правилно един обект с числото „едно“ и два обекта с числото „две“; ▶ използва сравнителна степен – по-голям/по-малък брат; ▶ разбира, когато друг човек играе игра и се преструва; ▶ разпознава предмет по схематична рисунка; ▶ описва пространствени отношения – отпред, отгоре...;

<p>31-36 месеца</p>	<ul style="list-style-type: none">▶ използва предишно знание, за да формира предположения и да задава въпроси;▶ използва решение на предишен проблем, за да реши настоящ;▶ разпознава различни малки детайли на обектите;▶ приписва психологически характеристики на хора, а не на предмети – хората виждат, плачат и т.н.;▶ показва и именува с 1, 2, 3 пръстите на ръката;▶ възпроизвежда в правилен ред числата до 4-5;▶ разпознава количествени изрази – „всички“, „никой“, „нищо“;▶ използва степени за сравнение;▶ играе игри, в които използва само въображаеми обекти;▶ спазва времевата последователност в игрите „наужким“ – първо идват гостите, после пият чай и след това си отиват;▶ показва интерес към решаването на математически проблеми (напр. кой има повече бонбони);▶ сортира обекти по множество признаци.
--------------------------------	---

Социално-емоционално развитие на детето

Социално-емоционалното развитие е важен елемент от детското развитие и предпоставка за постигане на цялостно благополучие. То се отнася най-общо до способността на детето да преживява, изразява и регулира своите емоции и по-

ведение, както и да изгражда взаимоотношения с хората от обкръжаващата го среда.

Ранните връзки на привързаност родител – дете са изключително важни за социалното и емоционалното развитие на децата. Този процес се осъществява чрез връзката и отношенията между обкръжаващия и детето.

ВАЖНО

Детето израства и се формира като личност предимно под въздействието на социалната среда. Тя е всичко в човешкото общество, сред което живее детето: семейство, роднини, близки и приятели на семейството и други. Всеки от изброените чрез своето поведение би могъл да стимулира полезни взаимодействия в развитието на детето. Да си припомним африканската поговорка, която казва, че за да се отгледа едно дете, е нужно цяло село.

Детето е говорещо същество

Бебето изпитва в своето тяло емоции под формата на усещания, които изразява чрез движения или мимики. Внимателната майка получава тези телесни съобщения, които превежда с думи, предназначени за детето. Нещо повече, майката, която откликва на вика или на плача на своето бебе, обикновено си задава въпрос: *Какво иска то? Какво иска то от мен?*

За емоционалното развитие на бебето е много важно майката да му говори, да изпитва удоволствие от грижата за своето бебе и това придава на думите ѝ специална стойност. Майката придава смисъл на звуците, които бебето произнася. Тя чува смислени думи в бърборенето на бебето и това му дава шанс да започне да различава устата, която говори, от устата, която се храни.

Много често се случва майката да чува смислена дума в случайните словосъчетания, които бебето произнася. Например в повтарянето на „ма-ма“, тя чува думата мама. Това я радва и тя го споделя. Или бебето си играе с гласа си, като повтаря „та-та-та“ и майката или бащата чуват думата тати. Те се радват на детето. Случва се да му казват: „Браво на момчето. Каза „тати“, или да се похвалят пред свои близки, че детето казва „мама“ или „тати“. Тези реакции на майката и бащата придават смисъл на говорната активност на детето и създават условия то да влезе в езика, който говорим, за да общуваме.

Езикът на тялото

Опорните точки за разбиране на новороденото и кърмачето са телесните прояви, позите, движенията, неговите плачове, мимики, разликата в тоналността на неговите плачове, оцветяването на кожата, като се отчита соматичното му състояние, степента на напрежение или отпуснатост на тялото, реакциите спрямо присъствието на другия и промените в тях в присъствието на различни хора.

Особено важно е новороденото да се взема на ръце, за да може да вижда заобикалящата го среда във вертикално положение. Чрез промяна в позата детето има възможност да променя гледната си точка за пространството и хората около него, като обогатява познанията си и досега си за света около себе си.

Важно е възрастният да си дава сметка за гледната точка на малкото дете, когато то се движи. Например бебето, което пълзи, вижда краката на хората около себе си. За да види лицето на възрастния и да влезе в истински тоничен диалог с него, възрастният трябва също да клекне или да застане на колене и длани. Още повече че на езика на тялото поза, при която гърбът на възрастния е заоблен, е покана за игра и за контакт към детето. Изправената поза на тялото е по-скоро отказ от контакт, „не“.

Заболявания на емоционалния дефицит

Рене Шпиц дава следното определение за заболяванията на емоционалния дефицит: реакция на прекъсването на изградена емоционална и реална връзка поради раздяла с майката, след като детето вече е преживяло една добра връзка с майката.

БОЛЕСТИ НА ЕМОЦИОНАЛНИЯ ДЕФИЦИТ – СИМПТОМИ

- ✓ Фаза на протест: плачове, проява на капризи
- ✓ Смущения в основните поведения: сън, хранене, отделяне, сексуална активност
- ✓ Спад на тегло
- ✓ Повишена заболеваемост
- ✓ Регрес в поведението
- ✓ Намаляване на говорната активност
- ✓ Отслабване на тонуса
- ✓ Фаза на „затваряне в себе си“: детето спира да реагира на общуването и инициативите на възрастните, престава да ги гледа в очите, извърща глава
- ✓ Лицевата мимика обеднява: то лежи и извършва стереотипни движения, вгълбено в себе си
- ✓ Физическа смърт

Например има деца, които преживяват тръгването на ясла като болезнена раздяла и започват изключително често да боледуват.

Детето между 6 месеца и 1 година и половина е изключително чувствително към разделите с майката и като цяло с родителите. Неговата представа за тях е все още твърде крехка. Случва се, след като родителите са отсъствали в този период няколко дни, връщайки се у дома, веднага да гушнат детето, което горчиво се разплаква. На него му е необходимо малко време, през което да ги наблюдава от дистанция, за да си припомни лицата им и гласовете им, преди да се случи телесен контакт.

Значение и функция на основните поведения на бебето и малкото дете

✓ Най-значимите поведения на бебето и малкото дете са хранене, сън, отделяне и сексуална активност. Те са в основата на неговото физическо оцеляване, но и на връзката му със заобикалящия го свят.

✓ Важно е да имаме основни познания за ролята и значението на обгрижващия в изграждането на емоционален контакт с детето, умения за разпознаване на потребностите на детето, свързани с етапите на неговото развитие.

1. Хранене

Зависимост на бебето от грижата на възрастния

В първите години от живота на бебето храненето е процес, който е изцяло зависим от грижите на майката/обгрижващия. Храненето не се състои само в това майката да задоволи потребността на детето от храна, а е процес, който трябва да ѝ доставя удоволствие. Необходимо е храненето да доставя удоволствие и на детето и да бъде източник на положително

преживяване и усещане. Много хранителни проблеми са резултат от това, че родителите превръщат храненето в неприятно преживяване. Храненето трябва да носи удоволствие на детето и родителят трябва да създаде необходимите условия за това. Топлината, миризмата и шумовете на майчиното тяло успокояват детето и му носят сигурност чрез усещането за нещо познато.

Поради тези причини процесът на хранене не е само акт, при който детето получава храна и се задоволява една негова физиологична потребност. Процесът на хранене е особено важен за формирането на връзката между майката и детето, той спомага и за развитието на привързаност между тях.

Личностните особености на жената в ролята ѝ на майка също оказват влияние върху качеството на връзката между нея и детето по време на хранене.

- ✓ **Пряко влияние:** чувствителността на майката към подаваните от детето сигнали.

Например, щом бебето е способно да посяга и докосва, тази проява на инициативност от негова страна следва да се насърчава от майката. Бебето протяга ръка и докосва биберона или чашата, от която пие. По-късно малкото дете посяга и се опитва да хване лъжичката, с която го хранят. Или протяга ръка или крак при преобличане. То активно започва да участва в грижите, които се полагат за него.

- ✓ **Косвено влияние:** удовлетвореността на жената от ролята ѝ на майка – свързана с взаимоотношенията ѝ с бащата/съпруга.

ВАЖНО

Връзката майка – дете е изключително силна и важна; тя може да помогне на детето да се развива, да се обогатява, да изгради своя ценностна система, но също така може да му причини много болка и страдание, да породи у него враждебност и несигурност и по необратим начин да остави белег в живота му завинаги³.

От рефлекс към връзката майка – дете

Уменията на майката да следва и поддържа инициативата на детето, да установява с него очен контакт, да синхронизира действията си и да води с него диалог способстват за формиране на трайна връзка.

Процесът на хранене се задейства от стимулирането на устните, които привеждат в действие един *архаичен рефлекс* – сукането. Рефлексите на сукане и гълтане, приведени в действие от докосването на устните, представляват първото хранително поведение, което е относително сложно: възприемане на стимула, ориентиране на устата, а след това и на цялата глава, издаване на устните напред, сукане, гълтане. Около това унаследено поведение постепенно се изгражда връзка с външния свят.

ВАЖНО

Типът хранене, на който малкото дете е подложено, начинът, по който се извършва тази дейност, далеч надхвърля тясната биологична потребност от храна, за да се оцелее. Храненето безспорно повлиява, макар и в различна степен, върху цялата по-нататъшна психо-афективна организация.

³ Проблемите, които могат да попречат на една жена да майчинства пълноценно, се разглеждат в Наръчника за работа с родители. Провал на майчината функция наблюдаваме в ситуациите на изоставяне на бебето/детето, на системно negliжиране, на домашно насилие и др.

Естествената афективна връзка между майката и детето повлиява върху целия процес на хранене на бебето: количеството на млякото, броя на храненията и пр. Това, което понякога затруднява афективната връзка, е адаптацията на майката към детето и обратно, на детето към майката.

Апетитът

Много рано, още след раждането, детето проявява свой стил, свой ритъм на усвояване, който майката трябва да открие и да уважава, за да избегне неприятните усложнения във връзката със своето бебе. Много често тя не държи сметка за нищо друго, освен за предписаното количество мляко, което трябва да осигури на детето, и неговият собствен стил и убягва. Майката трябва да си дава сметка за апетита на бебето и за неговата собствена скорост на приемане на храната. Опасността, която застрашава всяка майка, нечувствителна към стила на хранене на бебето си, е *претъпкването*.

ВАЖНО

Когато бебето е гладно, устата изцяло е предразположена да получава мляко. Устните, езикът, лигавицата в този момент са изключително чувствителни. Тази чувствителност позволява още с първите сукания да се оцени дали получаваната храна е приятна, или неприятна и да се разбере дали тази храна е същата, или различна.

Развитие на хранителните поведения

Възраст	Типични поведения на детето
От раждането до 5-6 месеца	Световната здравна организация препоръчва здравето бебе да приема само кърма до 6 месеца. През първия месец при бебето се наблюдава реакция, предшестваща сукането. То гледа лицето на майката по време на сукането. През 2-рия месец вече не се буди от глад през нощта. Към 5-6-и месец може да се храни от почти седнало положение.
7-8 месеца	Яде добре вече и твърди храни; хваща добре чашката за дръжката; играе си със съдържанието в чашката; самò държи шишето си с биберона;
8-9 месеца	Изяжда само бисквитка или коричка хляб; хваща трохите по масата с палец и показалец; демонстрира определени предпочитания и понякога отказва нова храна; предъвква без храна, като по този начин се подготвя за бъдещото дъвкане на твърдите храни;
10-11 месеца	Пие от чашка по няколко глътки, без да се задавя и да дъвче ръба на чашката;
12 месеца	Яде добре от лъжичка, която му подава майката, и се опитва да яде и от своята лъжичка, която държи, но все още несръчно;
15-18 месеца	Пие добре от чашка, която държи самò; самò се отказва от шишето с биберон; става способно самò да се храни с лъжичка; все още не понася добре дългото седнало положение на стол по време на хранене; бутта чинийката си, щом свърши или ако не иска повече.

Бебето е изцяло зависимо от грижите, които полагаме за него. То не е пасивен получател, а активен партньор на възрастния в полагането на тези грижи. Храненето е привилегирована ситуация за емоционален контакт с бебето. Важно е как възрастните се отнасят към поведението на детето по време на хранене. Защото за детето не е важно само протичането на храненето, но то също запомня усещането – приятно или неприятно. Детето е подложено на влиянието, което му оказват грижите, идващи от заобикалящата среда, и на свой ред влияе на тази заобикаляща среда чрез своите реакции.

2. СЪН

Сънят на новороденото и малкото дете

Сънят е абсолютна жизнена необходимост за всички хора независимо от възрастта. Осигуряването на спокойни нощи на бебето е толкова важно за неговия растеж, колкото и храненето.

Сънят на плода

Новороденото бебе е голям сънливец. То спи почти без прекъсване чак до последните седмици на бременността. Нищо не може да го събуди, дори самото раждане.

Новороденото

Новороденото спи много – средно 16 часа на денонощие, но има големи индивидуални различия – някои бебета спят по 20 часа, за радост на своите майки, а други – само по 14 часа на денонощие. Това обаче не е показател за бъдещия сън на порасналото дете.

От 1 до 6 месеца

Сънят на детето еволюира с най-голяма бързина и се извършва преход към съня на възрастния с неговите три компонента:

- ✓ Периодичност на редуването ден – нощ;
- ✓ Електроенцефалолографска зрялост на вълните на съня;
- ✓ Появата на циркадни ритми.

Между 6 месеца и 4 години

Детето прогресивно намалява количеството на дневния си сън. Две характеристики на детския сън през този период заслужават вниманието ни. Детето в по-голяма степен осъзнава себе си и околните, поради което се съпротивлява на раздялата, изпробва своите граници и може да възникнат трудности при лягането и заспиването. Сънят не е единствено неврофизиологична функция.

Бодърстване

За разлика от възрастния новороденото няма изграден ритъм ден – нощ и това, което се случва през деня, има директно влияние върху нощния сън, защото за бебето сън и бодърстване са двете страни на една и съща функция. При съня, както и при храненето, и всички останали функции и поведения, разликата от едно бебе до друго е голяма. Някои бебета успяват да поддържат дълги състояния на будност и внимание, докато други сменят по-често различните състояния и преминават директно от състояние на сън например към състояние на плач.

Безсънието при кърмачето

Преди да говорим за безсъние, е важно да уточним, че трябва да се изключи каквато и да било органична причина (заболяване), която да обясни защо бебето не спи. Това може да направи единствено лекуващият лекар или педиатърът.

Обикновено безсънието се появява няколко седмици след раждането. Най-честият вид безсъние се характеризира с много кратки периоди на сън, чести събуждания, силен плач. Най-често причината е в неправилното хранене – ако бебето спи, то не трябва да се буди, за да се нахрани на всяка цена, или обратното – не трябва да се оставя да плаче, защото все още не е дошло време за хранене.

3. Отделяне и сексуална активност

Волевото регулиране на физиологичните нужди е свързано с неврофизиологичната зрялост на детето. Ранното приучаване на чистота крие рискове от смущения впоследствие. Възпитанието в чистота изисква не само неврофизиологична зрялост, но и появата на желание у детето да достави удоволствие на майката, като се пази чисто. Отделянето и проявите на ранна детска сексуалност са свързани с общото развитие на детето и на неговото психично здраве.

Отделяне

Нервната система на човека не е цялостно изградена след раждането. Тя продължава да се развива през първите години и това е причината в началото на живота детето да не може да контролира уринирането и дефекацията. Волевото регулиране на физиологичните нужди настъпва заедно с общото развитие на детето и включва и фактори от психологичен порядък.

Възпитание в чистота

Едно дете не става чисто от само себе си, то се учи на чистота. Но това възпитание изисква то да бъде готово за него, организмът му да може да чуе и разбере онова, което се изисква от него. В действителност, когато детето овладее говора, това ще рече да повтаря думи и да свързва преднаме-

рено две думи в изречение, тогава може да се смята без голям риск от допускане на грешка, че детето е способно да бъде чисто – да регулира самò физиологичните си потребности.

Сексуална активност

Тя се развива в два периода – детски и следпубертетен – разделени от латентната фаза. Растейки, детето изследва своето тяло. Да се докосва и да бъде докосвано, му доставя удоволствие. Детето проявява интерес към всичко, свързано с тялото му.

Сексуално възпитание

Възрастният, родителят е естественият партньор на детето в неговото търсене и изследване. От него се очаква не да дава готови отговори, а да казва верни и истински думи. Говоренето с верни и истински думи носи облекчение и успокоява детето.

Движенията на новороденото и малкото дете

Първите години от живота

След раждането движенията на бебето са некоординирани и неволеви. Те обхващат цялото тяло и служат за поддържане на телесната температура. При раждането бебето разполага с безусловни рефлексии, които не зависят от неговия волеви контрол. Постепенно се развиват волевите движения, като това се осъществява от главата към долните крайници и от оста на тялото към външните му части. В края на първия месец бебето държи главата си изправена, когато е взето на ръце. Малко по-късно започва да посяга и през 3-4-тия месец започва да хваща висяща играчка. През 4-5-ия месец бебето започва да се обръща волево от гръб по корем и обратно. 6-7 месечното бебе се опитва да пълзи и да сядва. На 10-11 месечна възраст бебето се изправя, хванато за неподвижна опора. Малко по-късно то започва да прави крачки встрани, хванато за неподвижна опора. В края на първата година бебето се пуска от неподвижната опора и успява да запази равновесие за няколко секунди. Около първата година се появяват и първите самостоятелни крачки. Важно е да се знае, че всяко дете, което е здраво и се чувства добре, обича да се движи. Движението му доставя радост и то от само себе си изпробва нови движения, разнообразява ги и ги усъвършенства.

Етапи в развитието на движенията

От 0 до 1 година

При раждането детето разполага с безусловни рефлексии. Постепенно движенията се организират и стават (по-специално с волевото хващане) преднамерени действия, ориентирани към цел.

От 1 до 2 години

В този период движенията на детето са силно центрирани към директното, непосредственото действие. Именно зрителното възприемане на обектите привлича детето и го подтиква към действие.

От 2 до 3 години

Движенията придобиват представен характер. За наличие на постоянство на обекта говорим, когато детето започне да търси изчезналия от полезрението му обект. То започва да подражава на възрастния – способността му да извършва жестове, движения, които представят, изобразяват вече видяно от него действие.

След 3 години

Движенията се структурират във все по-точни и сложни жестове, които се наричат координация и придават смисъл на пространството и времето.

Развитие на хващането

Хващането е способността да се улавя с ръка. То еволюира постепенно, за да стане волеви и много точен двигателен акт. Детето достига до овладяването на волевото хващане по-

степенно, преминавайки различни етапи и при определени условия. Законите и факторите, които определят развитието на хващането, са същите както при развитието на движенията на цялото тяло.

Връзката на движенията с пространството, Времето, схемата и образа на тялото

Безспорно е значението на движението на детето в развитието на цялостната му личност и интелигентност. В първите години от живота детето изгражда връзка с пространството, времето, обектите и хората като се движи и изпитва удоволствие от движението. Ето защо трябва да осигурим на децата необходимото пространство и време за свободни игри, в които да могат да движат цялото си тяло, да изпитват удоволствие от движението на тялото, да изследват различните измерения на пространството, да експериментират статично и динамично равновесие, люлеене, обръщане гръб – корем, движения на ръцете и краката. Накратко казано, да позволим на децата и бебетата да се изразяват чрез движенията и тялото си.

ВАЖНО

Златната възраст, в която движенията на детето пряко изразяват чувствата и преживяванията му, е от 2 до 7 години. Затова някои автори я наричат „златната възраст на психомоториката“.

Пространството

Анализът на пространството води до определянето му като свят, състоящ се от елементи – хора, животни, природни елементи, предмети, като всеки от тях би могло да бъде идентифициран чрез множество характеристики. Тези елементи се разполагат едни спрямо други и могат да бъдат разделяни от граници, даже от празнини (липса на елементи или въздушно пространство), като по този начин определят пространствени връзки.

Пиаже определя пространството като „съвкупността от отношенията, установени между телата, които ние възприемаме или схващаме, или съвкупността от връзките, с които си служим, за да структурираме тези тела, за да ги възприемем или схванем“.

В какво се състои структурирането на пространството за човека:

- ✓ диференциация на собственото тяло;
- ✓ организация на неговите жестове и премествания;
- ✓ създаване на връзки, които са организирани и ориентирани между човека и външния свят (хора или други елементи);
- ✓ създаване на връзки, които са организирани и ориентирани между обектите.

Изсипвам вода в чашата.

Пресичам площада на пазара.

Георги ми хвърля топка.

Оставям книгите върху масата.

Гледам през прозореца.

Столовете са наредени около масата.

Топката е кръгла.

Посредством развитието на движенията и позата детето среща пространството, което го заобикаля, и разширява пространственото си поле. Това пространство нараства от непосредствено заобикалящото детето (тялото, което образува границата на пространството вътре – вън) към пространство, което е много по-обширно, каквото е обкръжаващият свят.

ПРИМЕР

За да достигне до желанния обект, детето се придвижва на четири крака или минава под стола. Детето тича, върви назад, обръща се, скача. Всички тези движения се извършват в пространството.

Детето опознава и започва да разбира пространствените отношения, като се движи свободно, променя позата си, преодолява препятствия. Това има пряко отношение към начина, по който се организира бодърстването на едно бебе, от условията, които му позволяват да променя позата си и да се движи.

Времето

1. Ред и последователност

Времето е организирано в линейна последователност, ориентирана към бъдещето. То не спира. Именно запомнянето на последователните действия и събития дава подреденост при възприемането им и се нарича хронология. Тя води до появата на понятия като „сегашно“, „минало“, „бъдеще“ или „сега“, „преди“, „след това“, а също и „днес“, „вчера“, „утре“. Така човек може да впише личната си история в едно по-широко движение на времето, каквото е времето на историческата хронология.

Чрез ритмичното повтаряне на действията детето запомня и започва да възприема движението на времето, откъдето произтича значението на ритмично организирания живот за малкото дете.

Ритмичната последователност на кърменията и грижите за новороденото – детето суче, след това го преобличат, после го носят на ръце, слагат го отново в леглото му и т.н., създава предвидимост и сигурност в живота на бебето.

2. Продължителността

Продължителността е времето, което изтича между началото и края на едно действие, на дадена дейност или събитие. Тя води до появата на понятието за граница и въвежда в действие раздялата. За детето продължителността не е абстрактна даденост, а това е времето изминало „във“ правенето на нещо конкретно. Времето е кодирано чрез продължителността: час, минута, ден...

3. Интервалът

Интервалът е продължителността, ограничена от две дейности, между две определени точки. Това понятие съдържа идеята за почивка, пауза, очакване.

Интервалът между две кърмения, между две състояния на съня и т.н.

4. Необратимостта на времето

Необратимостта на времето ни отправя към тази безкрайна продължителност, в която се вписват животът и смъртта. Единствено паметта и разбирането за времето могат „повторно да изкачат и слязат по хълма на времето, преминавайки непрекъснато реалния ход на събитията“ (Пиаже).

Детето расте и се научава, натрупвайки опит в ежедневието, че времето минава и не се връща. Но то също научава, че ще има време, което ще дойде, за да продължи да расте, а това ще рече „да може да прави самò“, като възрастния, на ко-

гото завижда. То научава относителното положение на едните спрямо другите, стойността на възрастта в тази хронология на времето – и възприема и интегрира понятието за възраст, за „млад“, „стар“, за „много рано“ или „много късно“.

5. Скоростта

Много рано детето забелязва разликата в скоростта чрез зрението: печели този, който пристига пръв. Но то не може да ѝ припише причинни връзки, като дистанцията например. Децата не разбират защо възрастните печелят или успяват по-бързо от тях. Важно е също да им обясним разликата във възрастта и времето, което идва, за да им позволим да се научат да успяват по същия начин.

6. Периодичността

Тя се появява с ритмичното редуване на всичките космически или културни събития, които създават опорните точки в хода на това безкрайно движение. Редуването на деня и нощта, сезоните, последователността на дните, седмиците, месеците, празниците...

7. Ритъмът

Всички ритми, които люлеят детето още преди раждането – независимо дали са собствените биологични ритми, или ритмите, принадлежащи на майката, като биенето на сърцето ѝ, или пък ритъмът на бодърстване и почивка – всички те образуват първичните сензорни интеграции на времето. Веднага след раждането новороденото разполага с ритмични поведения и със собствена ритмична моторика.

Ритъмът на сукане по време на кърменето варира при различните бебета.

Собствените ритми и външните ритми малко по-малко се настройват по време на майчините грижи, по време на тоничния диалог между майка и дете. Децата, лишени от майчини грижи и живеещи в условия на емоционален дефицит, се автостимулират чрез ритмични люлеещи се движения.

Към 2-годишна възраст детето спонтанно акомпанира на ритмична музика чрез движения на тялото си.

Съзнанието за времето не е вродено. То се конструира в детска възраст, най-напред на равнище телесно преживяване чрез ритмите на живот, с редуването на действията и разделите, и всички свързани с тях чувства; едва по-късно възприемането на времето става интелектуално.

Схемата на тялото

Чрез движението, в което участва цялото тяло или части от него, детето упражнява и открива нови усещания, които идват от вътрешността на тялото. То развива овладяването и опознаването на своето тяло и впоследствие – представата за него. *Схема на тялото* е съзнанието и познанието, което човек има за своето тяло (в почивка и движение) и за самия себе си.

ПРИМЕР

Начинът, по който детето или човек се движи, оказват влияние върху представата, която той има за себе си. Това влияние е различно в зависимост от сръчността или тромавостта в осъществяването на движенията.

Детето опознава частите на тялото си, като ги опипва и си играе спонтанно. То опознава и частите на тялото на възрастния. Представата за схемата на тялото включва всички части на тялото, тяхното взаимно разположение, както и разположението им в пространството.

Схемата на тялото се изгражда чрез участието на много процеси, които действат едновременно:

- ✓ изследването на тялото;
- ✓ диференциацията на себе си по отношение на другия;

- ✓ подражанието;
- ✓ опита с огледалото;
- ✓ познаването на тялото;
- ✓ графичната представа на тялото.

Образът за тялото

Образът за тялото е въображаемата ни представа за тялото като цяло. Изключително влияние върху образа, който детето има за своето тяло, оказват думите на майката, на бащата, на близкото обкръжение. Когато детето си играе пред огледалото и наблюдава образа си в него, то чува думите на майката („порасналото момче на мама“, „малката ми принцеса“ и пр.) или думите на бащата. Образът в огледалото и чуваните думи се завързват във възел, който представлява основната опора на детето, за да разбере кое е то и какво е мястото му в семейството и по-късно сред връстниците и другите хора.

Фактори, които се намесват в изграждането на образа на тялото:

- ✓ връзката майка – дете;
- ✓ баща – дете;
- ✓ семейство – дете.

ВАЖНО

Образът за тялото е категория, която в много по-голяма степен зависи от начина, по който се говори за детето и на детето. В езика на най-близките си хора детето намира символическите опори, които му помагат да изгради образ за себе си.

Същност, функции и значение на играта в различните възрасти на детето

Бебето и малкото дете изпитват удоволствие и радост от играта. Играта е не просто забавление, а най-важната работа за малкото дете. Когато то играе, това означава, че се чувства добре. Когато не играе, това е важен признак, че детето не се чувства и развива добре, че страда. От игрите на детето можем да съдим не само за развитието му, но и за несъзнаваните му конфликти, връзки, страхове и пр.

Игри, които провокират сензорно-двигателно удоволствие у малкото дете

Бебето и малкото дете, чиито движения не са ограничени (не стои непрекъснато в кошарка, столче, бърнджи и пр., а бодърства на пода), няма нужда да бъде стимулирано. То изпитва спонтанна радост от движението. Способно е да повтаря многократно едно движение, докато го усъвършенства. Например може да се мести легнало по гръб, или да се придвижва седнало, като се избутва с ръце, или да пълзи по различни начини.

Когато наблюдаваме малки деца в зала по психомоторика оставени да се движат свободно, виждаме какво огромно удоволствие изпитват да се търкалят, да падат

върху модулите, да скачат в басейна с топките, да се въртят около оста си, докато загубят равновесие и паднат на земята.

Пространство на символичната игра

- ✓ Игри на „правене и разваляне“;
- ✓ Строене на къщи;
- ✓ Игрите „наужким“, на агресор, на идентификация.

ВАЖНО

Чрез тези игри детето се научава по креативен начин да намира компромиса между желанията и потребностите си и това, което предлага действителността. То интериоризира и преговаря това, което го интересува или безпокои, и намира решение, за да избегне някои неудобства (фрустрации, желания за всемогъщество, чувство за непълноценност...).

Отначало малкото дете започва да извършва действия по подражание: подава лъжичка на мечето, слага куклата да спи, „кара“ влакчето от модули... С времето развитието на този вид игра я превръща в символична. Това означава, че малкото дете използва подобията и разграничава „наужким“ от реалността. Тази негова способност се развива в течение на цялата ранна възраст (от 3 до 7 години). Когато едно 3-годишно дете играе ролята на страшен вълк, то е в състояние да се уплаши от собствения си глас и да се разплаче. Същото дете на 4 години е способно „наужким“ да почерпи вълка с бонбони, за да го укроти и да го направи безопасен. Година по-късно, на 5 години, детето играе ролята на вълк, който вечеря с цялото семейство и по-този начин е напълно безопасен.

Пространство на разграничаването или представянето

Това е пространството, в което детето може да моделира, рисува, да оставя следи. В това пространство детето има възможност да застане на дистанция от интензивните си преживявания по време на играта и движението. Важно е възрастният/родителят да не изземва инициативата в играта на детето и да я „организира“, предлагайки идеи и вкарвайки в действие познатата оценъчна схема: „добре/зле“, „така да/така не“, „правилно/неправилно“. Ролята на възрастния е да осигури пространство и време за детето да играе.

Важно е да се насърчава вертикализирането на бебето и малкото дете. Бебето трябва постоянно да променя позата си от хоризонтална във вертикална, като в началото на живота му това става единствено с помощта на възрастния.

На малкото дете могат да се предлагат някои дейности в изправено положение. Например от психомоторна гледна точка за него преди 7-та година е много по-лесно да рисува изправено върху голяма повърхност.

**АГРЕСИВНОТО ПОВЕДЕНИЕ
ПРИ ДЕТЕТО И ПОДХОДИ
ЗА СПРАВЯНЕ**

Разминаването между езика и тялото

Детето непрекъснато полага усилие да облече в смисъл и значение всички усещания, които бушуват в тялото му. Това то прави, като говори, като слуша приказки, като играе различни игри („наужким“), като рисува и твори... Щом успее в това начинание, то усеща в тялото си облекчение. Но невинно е възможно да облече в смисъл и значение това, което преживява. Освен това ресурсите на различните деца да символизируют преживяванията си са различни.

Някои преживявания на детето, които пораждат дискомфорт, напрежение и възбуда в тялото му, се използват на езика. То не може да ги обхване и облече в смисъл и значение и преминава към действие.

Агресивното намерение

Агресивното намерение е налице, когато човек си поставя цел, има съзнателна воля да извърши нещо, решителност не без задни мисли и разчет. Агресивното намерение у детето е свързано с невъзможността му да усеща и свързва на психично ниво тялото си като едно цяло. Детето се чувства загубено и разместено. Тогава в агресивността се образува възел от намерение на недостигащите думи и на затруднения образ на тялото на детето.

ВАЖНО Е:

- ✓ да се проявява чувствителност към жестовете, пропуските в действията и най-вече към начина, по който детето реагира на думите;
- ✓ да се проявява чувствителност към исканията на детето, които то изразява чрез спадане на гласа и неточност в речта (лапсуси);
- ✓ да се държи сметка за различните емоционални реакции като ярост, гняв, заповядване или провокация.
- ✓ Всичко това е знак за агресивно намерение.

Мръсните думи

Често детето се спасява от напрежението в тялото си, като казва или извиква някоя нецензурна дума. В повечето случаи то съвсем не разбира съдържанието ѝ, но е забелязало нещо важно: възрастните употребяват думата, когато са силно развълнувани. Така „мръсната дума“ се явява компромисно решение, което избягва агресивното действие, но помага на детето да получи облекчение в тялото си.

ПРИМЕР

Тригодишно момиченце се разболява. Отказва да приема лекарства, които са ѝ предписани. Тогава я заплашват, че ще я заведат в болница и ще ѝ сложат абокат. В отговор малката госпожица се заканва: „Тогавя ще кажа в отделението всички мръсни думи, които тати казва“.

ОПОРНИ ТОЧКИ ЗА РАЗПОЗНАВАНЕТО НА АГРЕСИВНО НАМЕРЕНИЕ

- ✓ Липса на думи
- ✓ Невъзможност детето да рисува и да оставя следи
- ✓ Липса на разбиране „наужким“ /липса на граница между реалност и фантазия
- ✓ Малкото дете губи всички свои опори при отсъствието на майката/близкия възрастен. Единственото, което може да го успокои, е физическото присъствие на майката. След раздяла с нея, когато отново я срещне, то не се радва, а плаче, даже посяга да я удря.

Подходи за справяне с агресивното поведение на детето

Избягване на повелително наклонение и говорене на „ти“ и „изпраждане“ на смисъла от думите

ПРИМЕР

„Тук има ли някое добро дете, което слуша?“ Възрастният се оглежда и след като не намира „добро“ дете, излиза.

Реакцията: „Доброто“ дете идва след известно време, за да каже че има дете, което слуша.

Записване на „тревожещите“ думи

ПРИМЕР

Когато едно дете започне да крещи мръсни думи, възрастният започва да ги записва на лист, като бавно и спокойно ги повтаря, без да се обръща към детето.

Реакцията: Действието на възрастния събужда любопитството на детето към това, което той прави, и така се стига до намаляване на напрежението в тялото.

Говорене „встри“

ПРИМЕР

В ситуация, в която детето удря някакъв предмет или го хвърля, възрастният се обръща към предмета, а не към детето. Например – говори, успокоява или се кара на камиончето, което е предизвикало детето към някакво действие.

Реакцията: Детето се успокоява.

Промяна на смисъла

ПРИМЕР

Възрастният променя начина, по който чува казаното от детето, обидната дума. Например – детето казва „лайно“, възрастният казва: „А, кимоно!“; детето казва: „Ще ти счупя главата“, възрастният казва: „Ще полееш цветята?“, и т.н.

Възрастният е този, който със своите реакции и коментари влага смисъл в конкретното поведение на детето. Когато малко дете се гневи и хвърля играчките си, възрастният може да интерпретира това като проява на инат и казва: „Иска да стане на неговата“, „Не разбира от дума“ и пр. Но за същото поведение възрастният може да каже: „Какви сръчни ръчички, как бързо и точно хвърлят!“. Тогава детето видимо и бързо се успокоява.

„Успокояване“ на тялото

ПРИМЕР

Възрастният казва: „Тялото на Ники е напрегнато, разтревожено. Нещо тревожи тялото на Ники.“

Реакцията: След малко детето се успокоява и напрежението в тялото му спада.

Назоваване с верните думи и обличане в смисъл

ПРИМЕР

Ако бебето плаче, майката изказва на глас своите хипотези: „Нещо боли ли те?“, „Скучно ти е без мама?“ „Огладня ли?“ Така тя облича в думи това, което бебето преживява. Когато тези думи са верни, те носят облекчение в тялото на детето. То спира да плаче, мускулният му тонус се нормализира, цветът на кожата на лицето се променя...

Детето в ранна възраст расте и изучава света около себе си. Отначало този свят се ограничава до прегръдката и погледа на майката. Тя изпитва удоволствие от грижите, които дава на своето дете, и говори с него. Бащата му дава фамилиното си име и така го представя на света. Родителите придружават детето си в неговото физическо и психическо израстване и в развитието към независимост и самостоятелност, като му дават обич, опори, уважение и разбиране за ясни граници.

